

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Видавничий дім Дмитра Бураго

Наукове видання

«**МОВА І КУЛЬТУРА**»

Випуск 17

Том VII (175)

Київ
2014

ЕКСПЛІКАЦІЯ ОЦІНКИ ЖАЛОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ

Статтю присвячено дослідженню мовної об'єктивізації оцінки жалості в українських та російських художніх текстах. Найчастіше оцінні судження є позитивно маркованими. Якщо ж об'єкт жалості викликає зневагу, відразу, огиду, мовна експлікація оцінки емоції набуває негативної конотації.

Ключові слова: оцінка, оцінне судження, мовна об'єктивізація, експлікація, конотація, мовна свідомість.

«Людина у процесі пізнання об'єктивної реальності дає оцінку всьому, що її оточує і, в першу чергу тому, що є важливим для її життєдіяльності. Результати сприйняття і пізнання дійсності людиною матеріалізуються і закріплюються у мові. Оцінка – це інформація про ціннісне ставлення суб'єкта мовлення до певної властивості позначуваного» [1: 117]. Якщо говорити про емоції, то, з одного боку вони самі вже є оцінною реакцією на ситуацію, а з іншого – вони також можуть бути оцінюваними. За словами польської дослідниці А. Міколайчук, оцінки мовознавців, що стосуються назв та експлікації почуттів, залежать від типу цінностей: передовсім, гедоністичних або сенсорних (приємність/неприємність) та моральних або етичних (добро/ зло) [2: 121].

У нашій статті ми ставимо за мету описати, як за параметрами «добро/ зло» у мовній свідомості українців та росіян оцінюється емоція жалості і як таке оцінювання об'єктивується у мові. Дослідження здійснено шляхом аналізу контекстного оточення номінантів емоції укр. *жалість, жалоці, жаль*, рос. *жалость* в українських і російських художніх текстах¹. Дескрипція оцінки почуття передбачає його опис з позиції оповідача або спостерігача. Якщо ж розповідь ведеться від першої особи, суб'єктом оцінки може бути і той, хто переживає емоцію, і навіть той, на кого вона скерована. Емоції належать до непередметних сутностей, тому, оцінюючи, люди порівнюють їх зі світом реальних речей та явищ і наділяють їх антропоморфними та натуроморфними ознаками. Серед емоцій виділяють так звані моральні або етичні почуття, які являють собою ставлення людини до інших істот. До них належить і жалість, яку можна охарактеризувати як болісну реакцію душі на чуже страждання. За параметрами «добро/ зло» у мовній свідомості українців і росіян вона оцінюється переважно позитивно, оскільки сприймається як синонім до любові, ніжності, співчуття. Якщо ж об'єкт жалості викликає зневагу, відразу, огиду, мовна експлікація емоції набуває негативної конотації.

¹ Джерельною базою слугували: Український національний лінгвістичний корпус [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/; Национальный корпус русского языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruscorgpora.ru/>.

Позитивна оцінка жалості в українській та російській мовних картинах світу виражається через об'єктивацію наступних антропоморфних та натуроморфних ознак, пор.: укр. *співчутлива, щира, великодушна, просвітлена, м'яка жалість; щирий, ніжний, теплий жаль; «Він назвав її маленькою і сказав, що то в неї не любов, а великодушна жіноча жалість, яка не менше важить, аніж любов»* (М. Стельмах. Чотири броди); *«Запорожець підвів голову, очі заувіли ніжним жалем, смутно-смутно осміхнувся...»* (С. Васильченко. Мужичька арихметика); *«Калниболоцький глянув на молодого козака поглядом, повним теплого жалю <...>»* (А. Кащенко. З Дніпра на Дунай); рос. *нежная, добрая, сердечная, ласковая, безумно-трогательная, благоговейная, кроткая, слезливая, плачущая, виноватая, совестливая, трогающая душу, мягкая, чистая, светлая, прозрачная, тихая, теплая жалость; «Но теперь уже не раздражение, глядя на них, почувствовал Арефьев, а тихую, нежную, родственную жалость»* (А. Куприн. По заказу); *«—Морозка...— тихо позвал Мечик, остановившись против него и переполняясь вдруг слезливой доброй жалостью к нему и к этой мертвой лошади»* (А. Фадеев. Разгром).

Мовна експлікація негативного маркованого оцінного судження про жалість включає такі антропоморфні характеристики, пор.: укр. *зневажлива, образлива жалість; гідливі жалоці; жалість принижує, ображає; жаль зневажає; «До матері, передчасно змарнілої, безпомічної, він ставився зі зневажливою жалістю»* (А. Дмитрук. Усміх капітана Дарванга); *«Кілька разів Майя поривалась написати Андрієві, але зупиняла себе. Так, він би її зрозумів! Тільки хто знає, чи не зародиться в ньому почуття зневаги та образливої жалості до тієї, яка не може дати собі ради?»* (М. Дашків. Зуби Дракона); *«Тож розгорнула пелюшки, а сама ревниво дивиться на незнайому: скривиться від гідливих жалоців чи ні»* (І. Білик. Золотий Ра); *«Я не знаю жалоців, скажете ви. Я жорстокий, скажу я вам. Бо жаль – недостойне почуття, воно зневажає того, кого ми жаліємо»* (Ю. Яновський. Майстер корабля); рос. *брезгливая, снисходительно-брезгливая, насмешливая, презрительная, постыдная, унижающая, обидная, высокомерная жалость; жалость унижает; «В глазах его было даже не презрение, а какая-то брезгливая жалость, смешанная с откровенным удивлением»* (А. Городницкий. И жить еще надежде); *«Встречи с Сережей будят во мне зверя. Я бы даже, наверное, ударил его, но сдерживает какая-то постыдная жалость»* (В. Панюшкин. Тетеринское); *«Им овладело то истинно министерское чувство высокомерной жалости и гадливого снисхожденья, которое столь свойственно петербургскому сановному люду»* (И. Тургенев. Новь); *«Я жалел Лапова, жалел брезгливой, но обязывающей к помощи жалостью, которой стыдился <...>»* (Г. Сабуров. Пешком по волнам).

Оцінка почуття може бути імпліцитною, якщо його актуалізація відбувається на тлі інших емоцій. Виключно позитивно жалість оцінюється мовцями у супроводі таких почуттів, як любов, ніжність, співчуття, симпатія, пор.: укр. *«У нього стиснулося горло, коли він виявив, що на нього дивляться небесно-блакитні очі, з яких випромінюються тепло, спокій, жаль та любов...»* (П. Чорний, В. Шило. Бодай-Цикута); *«Любов, прощення, жалість ввійшли в мене струменями гарячого повітря, і я відчував, що незабаром відірвуся від води і злечу над землю»* (І. Роздобудько. Ранковий прибиральник); *«Сірко ще раз поглянув на Лавріна, і раптом його серце заплеснула хвиля жалю та ніжності»* (Ю. Мушкетик. Яса); *«Жалем і співчуттям перейнялася Тамара до цієї чорношкірої мініатюрної жіночки <...>»* (О. Гончар. Твоя зоря); *«Та розповідь медсестри викликала в*

душі комбрига батьківську жалість і симпатію до Федька» (Є. Долман. Вибрані твори); рос. «Она [Наташа] опять заплакала. И еще больше чувство жалости, нежности и любви охватило Пьера» (Л. Толстой. Война и мир); «Сердце Ромашова дрогнуло от жалости и любви» (А. Куприн. Поединок); «Он [Юрий] почувствовал к сестре нежность и неопределенную тихую жалость» (М. Арцыбашев. Санин); «Впечатление же было поистине уднетающее: в первый раз в жизни я видела человека умного, доброго, но несчастного, как бы всеми заброшенного, и чувство глубокого сострадания и жалости зародилось в моем сердце <...>» (А. Достоевская. Воспоминания); «Маруся-облако хотела что-то сказать мне, но мы говорили на разных языках, я только чувствовала любовь, жалость, нежность, бесконечное сожаление, беспредельную печаль» (Н. Галкина. Вилла Рено).

Оцінне судження про емоцію жалості в українській та російській мовній свідомості набуває негативної конотації, якщо вона експлікується з такими почуттями, як зневага, презирство, відроза, огида, неприязнь, пор.: укр. «Кілька разів Майя поривалась написати Андрієві, але зупиняла себе. Так, він би її зрозумів! Тільки хто знає, чи не зародиться в ньому почуття зневаги та образливої жалості до тебе, яка не може дати собі ради?» (М. Дашків. Зуби Дракона); «– Артуре, – озвалася Бренда, дивлячись на Гаральда з жалістю й відрозою. – Це параноя. Його місце в психлікарні, серед божевільних» (О. Авраменко, В. Авраменко. Син Сутінків і Світла); «Якою близькою була і якою далекою стала для Марини оця людина за такий короткий час. Мішалися почуття болю, гніву, жалю, відроза...» (М. Чернявський. Вибрані твори); рос. «Пьер, выйдя в коридор, с жалостью и отвращением смотрел на этого полусумасшедшего старика» (Л. Толстой. Война и мир); «Александра Михайловна села к окну и задумчиво уставилась на темневший двор. “Жалко Танечку”, – думала она. Но жалость была больше в мыслях. В душе с жалостью мешалось презрливое презрение к Тане» (В. Вересаев. Два конца); «<...> Анна <...> поняла, что никакая сила в мире не заставит ее теперь изменить свое отношение к Жаку. Это было чувство и враждебности, и презрения, и жалости к нему» (Г. Газданов. Пробуждение); «“Проживет она с этим гигиенистом все свои деньги”, – грубо подумал Самгин, и чувство жалости к матери вдруг окрасилось неприязнью к ней» (М. Горький. Жизнь Клима Самгина); «<...> вид у него пойманного школьника. Сразу поднимается острая жалость, ненависть и отвращение» (С. Семенов. Голод).

На тлі інших негативних емоцій жалість не сприймається негативно у досліджуваних мовних картинах світу, зокрема, якщо почуття стосуються різних об'єктів, пор.: укр. «З тої досади Гнат ставав ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралася ненависть до Петра та жаль до Насті» (М. Коцюбинський. На віру); «У Василькові вирувала ревність, і досада на вітчима, і жаль до матері, та він умів стримувати себе» (М. Чернявський. Червона лілея); рос. «Темнота и сырость всё тяжелее давили Илью, ему трудно было дышать, а внутри kloкотал страх, жалость к деду, злое чувство к дяде» (М. Горький. Трое); «Иван Дмитриевич почувствовал, как у него зажигается за грудиной от жалости к сыну и ненависти к жене» (Л. Юзефович. Дом свиданий); «А у Митьки в горле судороги, жалость к этим как будто чужим людям <...> и в первый раз за всю жизнь ненависть едкая к отцу <...>» (М. Шолохов. Бахчевник); «То, что видишь вокруг и что читаешь, до такой степени надрыивает сердце жалостью к одним и гневом к другим, что просто беда» (И. Бунин. Эртель); «Но вместе с чувством жалости к Ксюхе в ней все больше нарастало чувство ненависти к Демьяну» (Г. Марков. Строговы).

Як позитивно оцінювана жалість сприймається у випадках амбівалентності почуттів, коли вона чергується з негативним злорадством, пор.: укр. «*І тоді в Христини прокинулись то злорадство, то невловимий жіночий жаль*» (М. Стельмах. Хліб і сіль); «*Різко повернувся й пішов, залишивши Міхневича розгубленого й розхвилюваного – здається, це був останній акт нашої дуелі. Я вже не жалів його, швидше відчував зловтіху: хай карастся!*» (В. Шевчук. Три листки за вікном); рос. «*Молча наберет в ведрышко воды и, подпираясь палочкой, пойдет домой. Сгорбленная, старая. А бабы смотрят ей вслед – и злорадство, и жалость в глазах*» (А. Яковлев. Повольники); «*Он [Алексей] смотрел ей [Вере] вслед с ликующим чувством, к которому примешивалось немного жалости и капля злорадства*» (В. Аксенов. Коллеги); «*Видя, как медленно и неверно он [Макаров] шагает, Клим подумал со смешанным чувством страха, жалости и злорадства: “Заразился?”*» (М. Горький. Жизнь Клима Самгина).

Часом людина може переживати такі складні душевні стани, коли жалість настільки змішується і переплітається з іншими почуттями, що однозначно визначити її оцінку неможливо, пор.: укр. «*Обурення її презрство, образа її жаль, співчуття її власна безпорадність краля скаламучену душу Шурабурі, коли він повернувся до свого відділку і сів на лаві біля маленького вагонного столика, підперши рукою важку від думок голову*» (Б. Антоненко-Давидович. Сибірські новели); рос. «*Ужас, отвращение, жалость, гнев перемешивались и сплетались в какой-то тяжелый психический ком, свинцовым грузом придавливавший всю жизнь чувства и воли*» (В. Чернов. Записки социалиста революционера).

Таким чином, на підставі аналізу контекстного оточення номінантів емоції *жалість* в українських і російських художніх текстах можна підсумувати, що і українці, і росіяни за параметрами «добро/ зло» цю емоцію оцінюють неоднозначно. Найчастіше оцінні судження є позитивно маркованими. Якщо ж об'єкт жалості викликає зневагу, відразу, огиду, мовна експлікація оцінки емоції набуває негативної конотації. Об'єктивізація оцінки жалості в українській та російській мовних картинах світу відбувається за допомогою наділення емоції антропоморфними та натуроморфними ознаками, а також шляхом її актуалізації на тлі інших позитивних чи негативних почуттів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Надеина Л.В. Метафора движения и оценка / Л.В. Надеина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2011. – №1. – С. 116–119.
2. Mikołajczuk A. Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuć z klasy semantycznej gniewu / A. Mikołajczuk // Język a Kultura. – 2000. – Т. 14. – S. 117–134.

Николаенко Л.И., кандидат филологических наук
Институт языкознания им. А.А. Потебни НАН Украины, Киев

ЕКСПЛІКАЦІЯ ОЦЕНКИ ЖАЛОСТИ В УКРАЇНСЬКІЙ І РУССЬКІЙ ЯЗЫКОВИХ КАРТИНАХ МИРА

Статья посвящена исследованию языковой объективации оценки жалости в украинских и русских художественных текстах. Чаще всего оценочные суждения являются положительно маркированными. Если же объект жалости вызывает пренебрежение,

отращение, брезгливость, языковая экспликация оценки эмоции приобретает негативную коннотацию.

Ключевые слова: оценка, оценочное суждение, языковая объективация, экспликация, коннотация, языковое сознание.

Nikolayenko L.I., candidate of Philology
O.O. Potebnya institute of Linguistics NASU, Kyiv

EXPLICATION OF ASSESSMENT OF PITY IN UKRAINIAN AND RUSSIAN LINGUISTIC PICTURES OF THE WORLD

The article is devoted to the investigation of linguistic objectification of the assessment of pity in the Ukrainian and Russian art texts. Mostly, value judgments are positively marked. But if the object of pity causes neglect, aversion, disgust, the linguistic explication of emotion assessment gets a negative connotation.

Key words: assessment, a value judgment, linguistic objectification, explication, connotation, linguistic consciousness.

УДК 811.161. 2. 276.1[»]18[»]

Сукаленко Т.М., кандидат філологічних наук, доцент
Національний університет державної податкової служби України, Ірпінь

ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ДжЕРЕЛО СТВОРЕННЯ ТА ВІДБИТТЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИХ ТИПАЖІВ

У статті розроблено модель опису лінгвокультурного типажу «пан» із урахуванням його образних, оцінних і ціннісних характеристик у зовнішній формі українських фразеологізмів. У структурі типажу «пан» виокремлено два основних фрейми: «Внутрішні моральні характеристики» і «Соціальний стан».

Ключові слова: фразеологічна одиниця, конотація, зовнішня та внутрішня форма фразеологізму, лінгвокультурний типаж «пан», фрейм.

Фразеологічні одиниці – потужні засоби «передачі соціального досвіду, історичної пам'яті народу, етнокультурних традицій і національної самобутності» [1: 3-4]. Вони як мовні знаки національної культури переважно пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями людини. Фразеологізми створюються й уживаються, на думку В.Д. Ужченка, насамперед для образно-емоційної оцінки реалій, їх конкретизації і є специфічними одиницями вторинного найменування [10: 4].

Різні аспекти української загальномовної фразеології в останній третині ХХ ст. активно досліджували такі вчені: Л.Г. Авксентьев, М.Ф. Алефіренко, Н.Д. Бабич, Д.Х. Баранник, В.М. Білоноженко, М.Т. Демський, Р.П. Зорівчак, А.О. Івченко, В.С. Калашник,

© Сукаленко Т.М., 2014